

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA BATI ANADOLU VE TİCARET

TRADE IN THE EARLY BRONZE AGE IN WESTERN ANATOLIA

Eda KAMA*

Öz

Neolitik çağda insanlık hayatına giren tarım, yerleşik hayat gibi yenilikler, Kalkolitik ve özellikle Erken Tunç Çağı'nda gelişkin yerleşimlerin ve hatta bazı bölgelerde büyük devletlerin oluşmasını sağlamıştır. İnsanlık hayatının bu denli farklılaşması ile yerleşimlerin geliştiğini, tapınak ve idari binaların ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu dönemde metalürji ve el sanatlarında ustalaşma daha da artar, prestij nesnelere ortaya çıkar ve böylelikle sosyal statü farkının oluştuğunu söyleyebiliriz. Yerleşimlerin büyümesi, ailelerin nüfus sayısının artmasıyla birlikte organizasyon ve artı besin ihtiyacının ortaya çıkması depolama, bununla birlikte ticaretin de gelişmesine neden olmuştur. Gelişen bu dönem ile birlikte daha eski dönemlerde de yapıldığı bilinen ticaretin daha da genişlediği hatta Kral ve Kervan yolları gibi yolların ortaya çıkmasını sağladığı düşünülmektedir. Sosyal, dinsel ve teknolojik gelişim bu dönemde öne çıkmaktadır. "Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu ve Ticaret" konulu bu çalışmada yukarıda bahsedilen konular kapsamında Batı Anadolu'nun bu dönemdeki gelişiminden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, Erken Tunç Çağı, Ticaret

Abstract

In the Neolithic era, innovations such as agriculture and settled life entered human life, leading to the development of advanced settlements, and in some regions, even the formation of large states during the Chalcolithic and especially the Early Bronze Age. It is possible to say that settlements developed significantly with such differentiation in human life, and temples and administrative buildings emerged. During this period, mastery of metallurgy and craftsmanship increased further, leading to the creation of prestige objects and the emergence of social status differences. The growth of settlements, along with the increase in the population of families, led to the need for organization and increased food, resulting in storage and, consequently, the development of trade. With the development of this period, it is believed that trade, which was known to exist in earlier periods, expanded even further and may have led to the emergence of routes like King's Roads and Caravan Roads. Social, religious, and technological development stand out during this period. This study on "Early Bronze Age in Western Anatolia and Trade" will discuss the development of Western Anatolia in this period within the scope of the topics mentioned above.

Keywords: Western Anatolia, Early Bronze Age, Trade

Makale Gönderim Tarihi: 24.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 18.09.2023

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID ID: 0009-0008-2500-2535. Bu makale 5-7 Haziran 2023 tarihinde Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından düzenlenen 2. Uluslararası Öğrenci Kongresi'nde sunulan bildiriye dayanmaktadır. Özet bildiri kitabı henüz yayınlanmamıştır.

GİRİŞ

Neolitik sözcüğü, taşın yongalanarak biçimlendirilmesi ve sürtülerek biçimlendirilmesi arasında dönemsel ayrımı vurgulamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Neolitik dönem ile birlikte topluluklar üzerinde izlenen farklılıklar ve yeni teknolojiler temel alınarak elde edilen veriler, Tunç çağı ve Demir çağı gibi dönemlere ait verilerle “uç çağ sistemi” adı altında kategorize edilir. (M. Özdoğan 2012: 46)

Kültürel açıdan oldukça zengin olan Anadolu’da yaşayan topluluklarda yaşamlarından geriye izler bırakabilirler. Neolitik dönemde topluluklar avcı toplayıcı yaşam tarzından, yerleşik hayata geçerek yaşam tarzlarını günümüze kadar gelen toplumsal örgütlenme modelini ortaya çıkardılar. Neolitik dönem, besin üretimi yapılarak yerleşik hayata geçilen bir süreçtir. Bu dönem teknolojiden, inanç sistemine, beslenmeden yaşam biçimine kadar her alanın yeniden oluşmasını sağlamıştır. Dönemin devamı olan kent ve imparatorluk dönemi Neolitik dönem ile ortaya çıkan yeni yaşam şeklinin kaçınılmaz sonu olarak görülmektedir.(M. Özdoğan 2012: 52) Dönemler oluşturulurken birbirinden farklı özellikler ve değişimler göz önüne alınmaktadır.(Harmankaya 2002: 13) Tunç Çağları için de belirgin değişimler olduğu bilinmektedir ancak bu yenilikler, bölgeler ve yerleşimler arasında değişiklik göstermektedir. Bazı bölgelerde durağan bir durum izlenebilirken diğer bölgelerde daha hızlı gelişme izlenebilmektedir. Yeniliklerin en başında gelen tunç, bakıra kalay ya da arsenik eklenilerek elde edilir ve bu döneme adını vermektedir. Bunun dışında başka yenilikler de izlenebilmektedir. (Harmankaya 2012: 9) Bunlara Kalkolitik dönemde başlayıp zamanla daha da artan yeniliklerin gelişmeye devam etmesi, askeri ve dine bağılı olarak bazı yerleşimlerde idari sınıfın ortaya çıkması söylenebilir. Bu idari sınıfın hem askeri hem de dini bölümü temsil ettiği bilinmektedir. Bundan dolayı yerleşimler içerisinde tapınak olarak adlandırılacak yapıları ya da yerleşim yerleri içerisinde de tapınım alanları görebilmekteyiz. Kara ve deniz ticaretinin özellikle uzak bölgeler arası ilişkilerin artarak yeni ilişkilerin daha fazla göz önüne çıkmasını Tunç Çağı olarak adlandırılan bu dönemin özellikleri arasında söyleyebiliriz. (Harmankaya 2002: 13)

1. Erken Tunç Çağı Dönem Özellikleri

Sınırların oluşması ve toplulukların gelişmesiyle izole kalan yerleşimler olsa bile tampon görevi gören bölgelerin birbirini etkilediği düşünülmektedir. Tunç Çağları gelişmeye devam ettikçe beraberinde metalürji gibi insan hayatına yenilikler getirmiştir. Ortaya çıkan bu yenilikler sonucunda aristokratik ya da elit kısım denilen toplum üyeleri ortaya çıkmıştır. Bu kişiler kendileri için prestij nesnelere üretilmesine ve bu nesnelere ihtiyacının artmasıyla birlikte bölgeler arası ticaretin de gelişmesine neden olmuştur. (Efe, Türkteki 2011: 232) Özellikle Batı Anadolu kıyı yerleşimleri, liman olarak kullanım ve deniz ticareti açısından çok fazla bilgi vermektedir. (Akkurt 2019: 5) Bunlar dışında bazı bölgelerde net olarak yerleşim modellerinde değişiklik görülmektedir. Nüfusun ve yerleşim yerlerinin gelişerek büyümesiyle “Anadolu Yerleşim Planı” olarak adlandırılan yerleşim modeli görülmeye başlamaktadır. Yerleşim yerleri içerisinde “megaron” olarak adlandırılan özel yapıların ortaya çıkarak yerleşimleri süslediği bilinmektedir. Bir diğer yenilik ise yerleşim yerleri etrafında sur duvarlarının oluşturulmasıdır. Bu durum ayrıca daha dostane olan ilişkilerin yavaş yavaş değişmeye başladığının da göstergelerinden biridir. Topluluklar yerleşimlerinin çevrelerini sur duvarları ile çevreleyerek

kendilerini güvence altına almak istemişlerdir. Metalürjinin artması, topluluk üyelerinin ustalaşmaya başlaması ile daha etkileyici eserlerin üretilmesini sağlar. Üretilen bu buluntularda metal kakma, metal işleme, granülasyon gibi farklı tekniklerin görülmesiyle ustalaşmanın olduğunu kanıtlayabilmekteyiz. (Schoop 2010: 31)

2. Erken Tunç Çağı'nda Ticaret

Batı Anadolu bölgesi için özellikle Tunç çağlarında daha da gelişen uzak mesafeli ticaret önemli özelliklerden biri olarak görülmektedir. Batı Anadolu'nun Kikladlar ile olan ilişkileri karşımıza çıkmaktadır. Bu iki topluluk arasında yapılan alışverişler sonucunda karşılıklı olarak yerel malzemelerin de alınıp verildiği yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Hem yerleşim yerleri açısından hem de üretim malzemeleri ve kaynakların alışverişi açısından bu durum önemli ve izlenebilirdir. Tunç Çağları itibari ile Batı Anadolu içerisinde depas, tankard, kiklad tavası ve hatta Neolitik Çağ gibi daha eski dönemden itibaren ticareti kanıtlanan Melos obsidyeni gibi karşılıklı ticaret ürünlerinin buluntuları izlenebilmektedir. (Şahoğlu 2011: 173) Kiklad figürini olarak bilinen ve bu yerleşim yerlerinde görülen figürinlerin daha sonra Kulaksızlar mermer atölyesi gibi atölyelerde de üretildiği bilinmektedir. Ayrıca sadece figürin değil mermer bardaklar ve tabaklar (Şahoğlu 2011: 172) gibi başka mermer ürünlerinde kullanıldığı bilinmektedir. (Harmankaya 2012: 17)

Ticaret, toplumların birbiri ile iletişime girdiği ilk dönemlerden itibaren gelişmeye devam etmiştir. Ticaretin gelişimini etkileyen en önemli şeylerden biri coğrafya ve doğal ulaşım yollarıdır. İzlenebilir ticaretin en erken dönemlerden beri özellikle obsidyen kaynaklı olduğu karşımıza çıkmaktadır. (Doğan 2012: 75) Obsidyen kaynaklarının belirli bölgelerde olması arz talep açısından obsidyen ticaretini uzun süren dönemler boyunca devam etmesine neden olmuştur. Ancak ticaret yolları ya da kervan yollarının izlenebilir şekilde karşımıza çıktığı dönem MÖ. 3.bin olarak görülmektedir. Bu ticaret ağının Mezopotamya'dan Anadolu ve Kıbrıs'a, kıyı Batı Anadolu'dan Kikladlara, Yunan anakarasına ve Trakya üzerinden Balkanlara kadar çok büyük bir bölgeyi içine alarak temin edilen hammaddelerin dağıtımını ve yerleşimlerin bağlantı içerisinde kalmalarını sağlamıştır. (Şahoğlu 2019: 115)

Ticaret ya da takas yapan her yerleşim karşılıklı olarak iletişime girerek birbirlerinden bir şeyler öğrenmeye başlarlar. Bunları ilerleyen dönemlerde ve tüccarların tuttuğu notlardan ya da elde edilen yazıtlardan öğrenilebilirsek bile (Yapucu, Özgün 2011: 60) tarih öncesi dönemlerde yerleşimlerin yerel üretim malzemelerinden tespit edebilmekteyiz. Topluluklar seri üretim ile ürettikleri malzemelerin fazla ürünlerini satabiliyorlar. Böylelikle fazla ürünü satın alan diğer yerleşim yıllar sonra kazılsa bile seri üretim yapan yerleşimin yerel üretimi orada tespit edilebilir ve bunu ticaret yoluyla aldığı anlaşılabilir. (Çıvgın 2018: 4)

3. Ticaret Yolları

Araştırmalara göre çanak çömlek başta olmak üzere yerleşim yerlerinde bulunan birçok malzeme bize yollar hakkında bilgi verebilmektedir. MÖ. 3.Bin yılın ikinci yarısında Mezopotamya kökenli tüccarların nehir vadilerini izleyerek Orta Anadolu'ya ulaştıkları bilinmektedir. (Şahoğlu 2019: 116) Aynı dönemde Mezopotamya gibi içerisinde siyasi birlik barındırmayan ve doğal kaynaklar açısından çok zengin olan Anadolu, bize bu ticaret ağları hakkında bilgi verebilmektedir. Araştırmalar sonucunda bu ağın işleyebilmesi için tek bir yerleşimin yeterli olmadığı görülebilmektedir. Her bir yerleşim burada zincir görevi görürler.

Söz konusu ticaret ağının işleyebilmesi için Kültepe, Alacahöyük, Acemhöyük, Seyitömer, Limantepe gibi yerleşimlerin iş birliği içinde olması gerekmektedir. (Şahoğlu 2019: 116) Bu da bize yol ve yerleşimler arasında daima bir bağ olduğunu gösterebilir. (Yapucu, Özgün 2011: 61) Ticareti yapan kişilerin o dönemlerde doğal yolları kullandıklarını bilmekteyiz. Ortaya çıkartılan düşüncelere göre Kültepe ve Küllüoba yerleşimlerinden alışveriş yapan kişilerin Küllüoba ve Limantepe'den alışveriş yapan kişilerden farklı oldukları düşünülmektedir. Bu yerleşimlerin daha çok Pazar yeri olarak da görülebileceği bilinmektedir. Bunları Pazar merkezi olarak düşünürsek diğer yerlerden bu yerleşimlere insan grupları gelerek alışveriş yapmaktadırlar.(Şahoğlu 2019: 118)

İklim ve mevsimlerin taşıma işlemine çok önemi vardır. İklimin çok soğuk veya sıcak olması, doğal afetler gibi durumlar taşımaların aksamasına ve ertelenmesine neden olabilmektedir. Avcıların neden olabileceği hastalıklar da dikkat edilmesi gereken konular arasında yer almaktadır. Ticaret ağının genişlemesi ve gelişmesi zamanla önemli bir güvenlik açığı oluşturmuştur. Bu açığı kapatmak için koalisyonlarla (Şahoğlu 2019: 118) birlikte daha çok mola vererek veya kervanların dinlenecek duraklar elde etmesi sağlanarak güvenlik sorunu en aza indirilmeye çalışılmıştır. (Renfrew, Bahn 2017:376) Ticaret ağı gelişmeye devam ettikçe oluşan bu güvenlik açığını arttırmak için mühürler de kullanılmaktadır. Ürünü satacak olan yerleşim kendisi paketleyerek ulaşması gereken yere ulaşana kadar hiç açılmamak üzere mühürlemektedirler. Bu mühürlerin Orta Anadolu ve Ege 'de idari ve bir kontrol mekanizması olarak daha yaygın kullanıldığı tespit edilmiştir. (Şahoğlu 2019: 119)

Gelişim sürecinin hiçbir coğrafya da aynı olmaması Anadolu ve Mezopotamya'nın da farklı gelişim süreçlerine erişmesine sebep olmuştur. Vasıf Şahoğlu'na göre MÖ. 3.Bin yılın üçüncü çeyreğinde Kültepe yerleşimi Orta Anadolu'nun başkenti olarak kabul edilebilir. Daha zengin kaynaklara sahip olması, doğal ticaret yolları üzerinde olması, Orta Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile temaslarının iyi olması bu durumu güçlendirmektedir. Erken Tunç Çağı II dönemine ait mimari gelişimler de bunu kanıtlamaktadır. Mezopotamya ile bağlantıları kuvvetli olduğu için mimari öğelerde Mezopotamya etkisi izlenebilmektedir ancak daha sonra bu yapıları Anadolu geleneklerine göre inşa edildikleri görülmektedir.(Şahoğlu 2019:120)Turan Efe ise ticaret ağı ile ilgili yaptığı çalışmalar ve elde ettiği bulgular sonucunda Küllüoba üzerinden geçtiğini söyler. Diğer yerleşimler gibi Mezopotamya etkili ürünlerin varlığını bunlara kanıt olarak göstermektedir. Bu ağın Mezopotamya'dan başlayarak Kilikya bölgesi üzerinden Troya'ya ulaştığını düşünmektedir. Suriye Kilikya ile İç batı Anadolu ticaretine kanıt olarak gösterilen özel eser olarak çizme şeklindeki damga mühür gösterilebilmektedir. (Efe 2007: 60) (Resim 1)

Ticaret ağını yansıtan bir diğer bulgu ise çanak çömleklerdir. Yerleşimlerin kendilerine ait çanak çömlek stilleri bulunmaktadır. (Şahoğlu 2019: 121) Bunlar tespit edilebilir ve yerel üretim oldukları anlaşılabilirse birbirlerine verilen bu ürünlerin hangi yerleşimler arası ticaret yapıldığı konusunda çok fazla bilgi verebilir. Tunç çağı ile birlikte ele geçen çanak çömleklerin daha çok sıvı üzerine yapılmış olması Anadolu'nun yeni bir sıvı tüketim alışkanlığı edindiğini akla getirebilir. Bunun sebebinin dini törenlerde kullanılan şarap olduğu düşünülmektedir. Çanak çömleklerden maşrapa, Ege bölgesi yanı sıra iç kesimlerde görülürken Suriye şişelerinin ise orta ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha etkili olduğu tespit edilmiştir. (Şahoğlu 2019: 122) Kaplar arasında özellikle öne çıkan sıvı kaplarının formları gaga ağızlı testilerdir. Yassitepe Höyüğü içerisinde de Erken Tunç Çağı dönemi buluntuları arasında önemli bir grup

olarak yer almaktadır. Bu tip kapların Troya, Kumtepe, Limantepe, Emporio, Thermi gibi yerleşimler içerisinde benzerlerinin olduğu bilinmektedir. (Derin 2020 : 14-15) Özellikle Erken Tunç Çağı dönemi buluntuları içerisinde yer alan mühür buluntuları da diğer buluntu grupları gibi ticari göstergeler açısından önem taşımaktadır. Yassitepe Höyüğü içerisinde tespit edilen mermerden yapılmış ayak biçimli mühür buna örnek olarak verilebilir. Benzerleri Tarsus, Suluca Kara Höyük, Konya Kara Höyük, Karataş ve Küllüoba'dan bilinmekte olup kervan yolu ticaretini destekleyen unsurlar olarak kabul edilmişlerdir. Bu mühür Vasıf Şahoğlu'nun "Anadolu Ticaret Ağı" olarak Turan Efe'nin ise "Büyük Kervan Yolu" olarak adlandırdığı MÖ III. Bin yılın ortalarından itibaren oluşan, ticareti sağlayan güzergâh dışında Erken Tunç Çağı başından itibaren kullanılmaya başlayan Kıyı Ege ticaret hattının varlığını da ortaya koyar. (Derin 2020: 17-18) Ege bölgesinin Yunan anakarası, adalar ve Batı Anadolu şeridini kapsayan kendine ait bir ticaret ağı olduğu da bilinmektedir. Bunun sonucunda etkileşimlerin daha kolay ve hızlı şekilde arttığı düşünülmektedir. (Efe 2007: 61) Ege bölgesinde Tunç Çağına ait mermer buluntular depas, tankard, Kiklad tavası gibi ürünlerin Kiklad bölgesinden ticaretle geldiği söylenebilmektedir. (Şahoğlu 2011: 173) Bu durumda bizlere farklı tüccar gruplarının olduğunu kanıtlar şekildedir. Orta Anadolu insanları deniz ticareti için belirgin bir deneyime sahip olmasalar bile Batı Anadolu insanları bu deneyimi kazanmak için en uygun yerdedir. Bu yüzden de Batı Anadolu için Kiklad adaları ilişkisi önemli olarak karşımıza çıkar. (Şahoğlu 2019: 123)

Böylece Orta Anadolu üzerinden doğal oluşmuş yollarla yola çıkan bu ticaret ağının Batı Anadolu kıyılarına ulaştıktan sonra Miletos, Limantepe, Troya gibi önemli yerleşimlerde son bulduğu düşünülmektedir. (Şahoğlu 2019 :123) Etkisini kaybedip yıkılan yerleşimler zaman içerisinde bu ağ içindeki konumunu kendisi şekillendirmiş olabilir. Örneğin tarihi Efes antik kenti bir liman kentiyken liman özelliğini kaybederek Kuşadası'nın önünü açmıştır. (Yapucu, Özgün 2011-2: 528)

Bahsedilen bu doğal yollar zamanla gelişerek antik dönem Roma ve Helen topluluklarında da çeşitlenerek kullanılmıştır. Hatta günümüzde bile kullanılmaya devam edilmiş olan güzergâhlar bulunmaktadır. Ege bölgesi için eski çağlardan beri Büyük Menderes ve Gediz vadilerinin izlenerek Anadolu iç kısımlarına bağlandığı bilinmektedir. (Yapucu, Özgün 2011: 62) Böylelikle günümüze yaklaştıkça tutulan notlar, seyahatnameler, tüccarların yazıları incelendiğinde konumlar ne güzergâhların bazılarının hala antik dönemlerde kullanılan yollarla aynı olduğunu görebilmekteyiz. (Yapucu, Özgün 2011: 63-69)

DEĞERLENDİRME

Ticaretin başladığı ilk zamanlardan itibaren Anadolu Mezopotamya ve Ege dünyasını birleştirmesi ile önemli bir konumda yer almaktadır. Yapılan ticaretin sonucunda Anadolu zengin kaynakları ile kültürlere öncülük yapmıştır. Ticari ürünler içerisinde kullanılan malzemeler ve yapım teknikleri gibi özellikler kültürlere has olabildiği için analiz sonuçlarıyla ürünlerin ana merkezlerinin tespit edilebilmesi bu süreçte önem taşımaktadır. Böylece bulunan ürünlerin analizleri sayesinde kara yolları güzergahları tespit edilebilmektedir. Önemli olarak görülen mühürler ve idoller gibi buluntular ticareti izleyebilmek açısından önem taşımaktadır. Yerleşim yerlerinde bulunan bu tür buluntuların benzerlerinin tespit edilmesi güzergahlar açısından bilgi verebilir. Örneğin önemli bir buluntu olarak görülen ayak biçimli mühürlerin

benzerlerinin Tarsus, Suluca Kara Höyük, Konya Kara Höyük, Karataş ve Küllüoba gibi yerleşimlerde de tespit edilmesi kervan yolu ticaretlerini destekleyen buluntu grubu olarak görülmektedir. Merkezleri tespit edilen ürünler ile ticaret güzergahları böylece öngörülebilmektedir. Kullanılan yollar kara ve deniz olarak ayrılmakta, yapılan çalışmalar ile her iki alanı da aydınlatmaktadır. Ticaret öğelerinin tespit edilmesi ve benzerlerinin çevre yerleşimlerde izlenebilir olması sayesinde yerleşimlerin bölge içerisinde işlevleri tespit edilebilmektedir.

KAYNAKÇA

Renfrew, Bahn 2017: “Arkeoloji; Kuramlar, Yöntemler, Uygulama” 1. Basım, Homer Kitapevi, 357-389.

Akkurt 2019: “Eski Tunç Çağında Anadolu’nun Siyasal Yapısı” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Harmankaya 2012: “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4a/4b: İlk Tunç Çağı, TASK Vakfı Yayınları, Takım I-İSBN 975-6637-08-0, Cilt ISBN 975-6637-09-9, İstanbul.

Harmankaya, Erdoğan 2002: “Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri”, (TAY), ETÇ, Cilt 4a, İstanbul.

Doğan 2012: “Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş” Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Arkeopera.

Çıvgın 2018: “Yakındoğu Kalkolitiği’nde Karmaşık toplumun Doğu İşaretleri: Takas Ağları, Şiddet, Kültürel Temas (MÖ. 5500-3300), 18. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1-28.

Frangipane 2002: “Yakındoğu’da Devletin Doğuşu: Mezopotamya ve Çevresinde Güçlü Aile Yönetimlerinin Devlet Çarkına Dönüşmesi” İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan 2012: “Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek” Aktüel Arkeoloji 27: 38-51.

Özgün - Yapucu 2011-1; “ Batı Anadolu’nun Yol Ağı: Araştırmalar II Kuşadası Limanı ve Kervan Yolları” Tarih Okulu, Sayı: 10, Mayıs- Ağustos, 59-71.

Özgün -Yapucu 2011-2; “ Batı Anadolu’nun Yol Ağı Araştırmaları- III İzmir ‘in Ardalanında Kervan Yolları” Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:16, sayı:2, Aralık, 527-549.

Efe 2007: “ The Theories of the ‘ Great Caravan Route’ Between Cilicia And Troy: the Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia” Anatolian Studies 57, 47-64.

Efe- Türkteki 2011: “Erken Tunç Çağı’nda Bölgeler Arası İlişkiler ve Ticaret” Karşıdan Karşıya, 232-233.

Özgüç 2005: “ Kültepe,Kaniş/Neşa” İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Schoop 2010: “ Some Thoughts on Social And Economic Development in Western Anatolia During the Fourth and Third Millennia BC” Archaeological Research in Western Central

